

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО

Микола Іванович Панов,
д-р юрид. наук, професор
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого,
академік НАПрН України,
м. Харків

УДК 343.21:341.645(4)

ПРИНЦИП ПРАВОВОЇ ВИЗНАЧЕНОСТІ У ПРАКТИЦІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СУДУ З ПРАВ ЛЮДИНИ І ПРОБЛЕМИ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

У статті розглядаються основні положення принципу правової визначеності у практиці Європейського суду з прав людини, з'ясовується його вплив на забезпечення якості національного кримінального законодавства та дотримання принципів верховенства права і законності в судовій практиці з кримінальних справ. Відзначається, що категорія «якість закону про кримінальну відповідальність», що тісно пов'язана з принципом правової визначеності, включає широкий спектр проблем, найважливішою з яких є проблема точності кримінально-правових норм. Розкривається зміст даної багатогранної категорії з точки зору різних її аспектів: гносеологічного, логічного, лінгвістичного, прагматичного і на цій основі розглядаються сутнісні риси і властивості точності кримінально-правових норм, що виступають необхідною умовою забезпечення якості закону про кримінальну відповідальність. Одночасно з'ясовуються окремі недоліки чинного кримінального законодавства, вносяться пропозиції щодо їх усунення.

Ключові слова: принцип правової визначеності, якість закону про кримінальну відповідальність, тотожність кримінально-правових норм, гносеологічний аспект, логічний аспект, лінгвістичний аспект, прагматичний аспект, точність кримінально-правових норм, законодавча техніка.

Принцип правової визначеності в Європейській конвенції про захист прав і основоположних свобод людини від 4 листопада 1950 р. (далі – Конвенція) не знайшов свого безпосереднього закріплення. Проте цей принцип, який виступає необхідною умовою і засобом реалізації принципу верховенства права та

інших фундаментальних положень сучасного Європейського права, однозначно впливає з її змісту. Так, статті 2, 5, 8–12 Конвенції встановлюють вимоги щодо наявності правових підстав для усяких допустимих обмежень прав, гарантованих Конвенцією; ст. 6 (ч. 1) встановлює обов'язкову правову регламентацію процедури визнання винності обвинуваченого; ст. 7 закріплює правову визначеність злочину і покарання, що за нього застосовується, тощо. Саме з цих відправних положень виходить практика Європейського суду з прав людини (далі – Суд) з конкретних справ про захист прав і основоположних свобод людини, у тому числі зі справ щодо застосування норм національного кримінального законодавства, держав – учасників Конвенції. Підкреслюючи у своїх рішеннях положення Конвенції стосовно принципу правової визначеності, Суд неодноразово вказував, що він виходить із наступних вимог до національних нормативно-правових актів, щоби вони вважалися законом для цілей Конвенції: 1. *«Нормативно-правовий акт повинен бути доступним громадянинуві як орієнтир правової поведінки і її наслідків, достатнім за тих правових норм, що застосовуються у конкретній справі»*. 2. *«Норма не може вважатися законом, якщо вона не сформульована з необхідною точністю (справа «Санді Таймз проти Сполученого Королівства»)»*. У справі «Кантоні проти Франції» Суд зазначив, що закон має відповідати якісним вимогам: *бути доступним і передбачуваним*. У справі «Коккінакіс проти Греції» а також у справах «S.R. проти Сполученого Королівства» та «К. – Н.W. проти Німеччини» Суд вказував, що заявник скаржиться, що кримінальний закон є настільки нечітким, що не можна зрозуміти, яка саме поведінка заборонена [3, с. 94–96, 99–102; 5, с. 104–122, 168–186; 14, с. 163–167, 178–186; 17, с. 43–46; 18, с. 729–731].

Отже, з наведеного можна зробити висновок, що Європейський суд виходить з того, що національні правові акти вважаються законом, придатним для досягнення цілей Конвенції, коли вони в цілому відповідають принципу правової визначеності і задовольняють наступним основним вимогам: *доступності, передбачуваності, чіткості визначення злочину і покарання за нього, наявності підстав і процедури визнання особи винною у вчиненні злочину* тощо. При цьому *доступність закону* завжди пов'язується з його офіційним опублікуванням, коли громадянинуві надана можливість знати приписи, що в ньому містяться, і орієнтуватися, яка саме правова норма застосовується до даного випадку. Це стосується й підзаконних правових актів, коли вони деталізують і розвивають загальні положення, закріплені у законі. *Передбачуваність закону* – транспарентність (прозорість) – означає достатньо повне і зрозуміле для громадян закріплення в ньому правових приписів чи заборон, що дає необхідні уявлення про соціальні очікування щодо переваг чи обмежень (правових наслідків), які є результатом дії його норм. З цієї ознаки закону впливає, що він виступає як «правовий орієнтир» при обранні особою того чи іншого варіанта поведінки (негативної чи позитивної) і завжди пов'язаний з *відсутністю в ньому прогалин та суперечностей*. *Визначеність закону* свідчить головним чином про його *якість*: чіткість, конкретність і вичерпність формулювань у ньому злочинів та

їх ознак, а також покарань, установлених за ці злочини. Мова йде про досконалість не тільки змісту, але й форми закону. З позиції Європейського суду, *норма не може визнаватися законом, якщо вона не сформульована з достатнім ступенем точності і внаслідок цього не здатна ефективно регулювати поведінку особи*. Визначеність закону означає також фактичну реалізацію в законодавстві і судочинстві фундаментального принципу *nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege*, і відповідно до цього – заборону застосування закону за аналогією. Вимога визначеності закону виконує функцію можливого і розумового обмеження дискреційних повноважень публічної влади, виступає гарантією додержання прав особи, яка притягається до юридичної відповідальності. *Підстав і процедури визнання особи винною* у вчиненні злочину пов'язана, перш за все, із безперечним визнанням загального правила, згідно з яким юридична відповідальність (у тому числі й кримінальна) може наставати лише за діяння, які на час їх вчинення визнавалися правопорушеннями (злочинами), з одночасною заборонаю розповсюдження юридичної сили закону на діяння, що не були визнані на час їх вчинення правопорушеннями (злочинами). Ця вимога означає заборону зворотної дії законів у часі, крім випадків, коли вони пом'якшують чи скасовують юридичну (кримінальну) відповідальність. Нарешті, ця вимога завжди пов'язана зі встановленням у законі і чіткою регламентацією підстави юридичної (кримінальної) відповідальності особи та визнання її винною у вчиненні правопорушення (злочину), що регламентується досить розвиненими системами галузевого матеріального і процесуального законодавства.

Практика Європейського суду з формування і реалізації принципу правової визначеності була широко сприйнята національними правовими системами держав – учасників Конвенції. З наведених принципових позицій виходить і законодавство та судова практика України з кримінальних справ. Зокрема Конституція України встановлює: «В Україні визнається і діє принцип верховенства права» (ст. 8) < ... > Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність (ст. 3) < ... > Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством (ст. 19) < ... > Кожному гарантується знати свої права і обов'язки (ст. 57) < ... > Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення (ст. 58) < ... > Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер (ч. 2 ст. 61) < ... > Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду (ст. 62). Зазначені та інші конституційні відправні нормативно-правові положення, в яких знаходиться відображення також і принцип правової визначеності, є базовими для чинного кримінального законодавства України. Так, Кримінальний кодекс України (далі – КК) встановлює: «Підставою кримінальної відповідальності

є вчинення особою суспільно небезпечного діяння, яке містить склад злочину, передбаченого цим кодексом (ч. 1 ст. 2); закріплює, що: «Злочинність і караність діяння, а також інші кримінально-правові наслідки визначаються законом про кримінальну відповідальність, що діяв на час вчинення цього діяння» (ч. 2 ст. 4 КК); визначає: «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне, винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину» (ч. 1 ст. 11); наголошує, що «Злочинність діяння, а також його караність та інші кримінально-правові наслідки визначаються тільки цим Кодексом» (ч. 3 ст. 3); «Застосування закону про кримінальну відповідальність за аналогією заборонено (ч. 4 ст. 3 КК)»; кримінальній відповідальності підлягає лише особа фізична, осудна, що досягла віку, з якого може наставати кримінальна відповідальність (з шістнадцяти років, а у виняткових випадках – з чотирнадцяти років (ст. 22 КК); покарання має на меті не тільки кару, а й виправлення засуджених, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами (ч. 2 ст. 50 КК); покарання не має на меті завдати фізичних страждань або принизити людську гідність (ч. 3 ст. 50 КК). На цих принципових позиціях ґрунтується і судова практика з конкретних кримінальних справ.

У науці кримінального права постійно розробляються проблеми, пов'язані безпосередньо із принципом правової визначеності, і тим самим багато в чому забезпечується впровадження його положень як в науку, так і в практику кримінального права. Однією з найбільш визначальних та фундаментальних проблем кримінального права, пов'язаних з реалізацією принципу правової визначеності, є, на наш погляд, проблема якості закону про кримінальну відповідальність [16, с. 13–48]. Категорія «якість закону про кримінальну відповідальність» (далі – кримінального закону) є досить широкою за обсягом і включає в себе з точки зору його змісту різні ознаки (сторони або ж аспекти), що відображають сутність та особливості даного закону. Але в усіх випадках ця категорія завжди вказує на позитивну властивість закону – його придатність, необхідність та корисність, що обумовлює в кінцевому рахунку його доцільність і ефективність у досягненні завдань цього закону: правового забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного ладу України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК).

Як наукова проблема, якість кримінального закону інтегрує в собі широкий спектр відносно відокремлених, хоча й нерозривно пов'язаних і досить ємних наукових напрямів: криміналізація (декриміналізація) і пеналізація (депеналізація) суспільно небезпечних діянь, юридична термінологія, текстологія і понятійний апарат кримінального права, законодавча техніка, кримінально-правові норми, юридичні конструкції, інститути та категорії Загальної і Особливої частин кримінального права тощо. Узагальнено всі вони можуть бути визначені у вигляді юридичних (нормативних) та соціальних властивос-

тей кримінального закону як важливих показників його якості, що відображають його сутність і формальну визначеність. До важливих і фундаментальних складових (властивостей) якості закону про кримінальну відповідальність належить *проблема точності кримінально-правових норм*, яка тісно пов'язана з принципом правової визначеності і є, на наш погляд, недостатньо розробленою в теорії кримінального права [12, с. 37–41].

Тут одночасно відзначимо, що ефективність кримінального закону багато в чому залежить від точного і повного опису в ньому суспільно небезпечних діянь, визнаних злочинами, тобто від точності кримінально-правових норм, що утворюють зміст закону про кримінальну відповідальність. Аналіз причин, що обумовлюють помилки у правозастосовній діяльності й знаходять вираження у неправильному застосуванні кримінального закону, свідчить про те, що в їх числі не останнє місце займають неясність, недостатня чіткість правових заборон і приписів, інакше кажучи – недостатня точність даного закону [1, с. 59–67; 4, 103–108]. Тому точне, повне і доступне за формою викладення кримінально-правових норм у законі про кримінальну відповідальність має надзвичайно важливе значення для правильної кваліфікації злочинів, визначення характеру і ступеня їх суспільної небезпечності, призначення справедливого покарання.

Поняття «точність норм кримінального права», як і поняття «точність», що широко використовується у філософії (у теорії пізнання), включає в себе гносеологічний, логічний, лінгвістичний і прагматичний аспекти (рівні) як її об'єктивні та необхідні показники [9; 10; 15]. У своєму поєднанні вони можуть свідчити про точність (або навпаки неточність) правових норм і, відповідно, про ступінь досконалості закону про кримінальну відповідальність як об'єктивну характеристику його якості. У свою чергу, ці показники (як вимоги) досить суттєво впливають на техніку кримінального законотворення і на вирішення низки важливих проблем у законотворенні, в тому числі при вдосконаленні кримінального законодавства.

1. *Гносеологічний аспект точності норм кримінального права* означає, перш за все, що в законі в узагальненому вигляді вказані лише *найбільш істотні і типові ознаки* деякої множинності суспільно небезпечних діянь (тобто актів поведінки людини) одного і того ж виду (типу), наприклад, таємне викрадення чужого майна – «крадіжка» – у ст. 185 КК, форми зовнішнього вираження яких, маючи відповідні індивідуальні риси, в той же час володіють загальними (тотожними) ознаками, або рисами істотної схожості (подібності). Виокремлення вказаних загальних ознак – результат копійної пізнавальної діяльності, що включає в себе методи як емпіричного вивчення відповідних об'єктів (спостереження, порівняння, експеримент, вимірювання), так і теоретичного дослідження (абстрагування, аналіз і синтез, індукція і дедукція, перехід від абстрактного до конкретного і навпаки тощо). Причому в цих ознаках має діалектично поєднуватися *абстрактне і конкретне*. Це означає, що в правових нормах поведінка суб'єктів (заборонена або обов'язкова) описується завжди

в узагальненому вигляді шляхом виділення і закріплення в законі *видових ознак*, що оптимально відображають його зміст, властиві всім конкретним формам цього виду (типу) злочинної поведінки. Такі ознаки є результатом абстрагування (узагальнення), відволікання від несуттєвих, не основних рис даної поведінки [7, с. 43–48; 11, с. 59–68]. У той же час вказані ознаки мають бути досить *конкретними*, чітко відображати особливості (своєрідність) актів поведінки одного і того ж виду (типу чи класу), їх специфічні риси, що й дозволяє індивідуалізувати їх, відрізнити від суміжних злочинних діянь і від діянь, що не є злочинами. Дані ознаки повинні одночасно оптимально відображати також і соціальні властивості злочину, передусім його суспільну небезпечність. Вони повинні бути необхідними і достатніми для встановлення в діях особи складу злочину як підстави кримінальної відповідальності [7, с. 73].

Злочинна поведінка суб'єкта, тобто суспільно небезпечне, протиправне діяння (дія чи бездіяльність), може бути закріплена в диспозиції статей КК у різний спосіб. Як правило, в ній описуються одиничний вид (тип) – варіант – такої поведінки. Але іноді вказується в альтернативі декілька видів (типів) діянь; це диспозиція з альтернативними ознаками. Відрізняючись між собою певною мірою формою зовнішнього вираження, альтернативні діяння в той же час мають риси істотної подібності, спрямовані на заподіяння шкоди одному й тому ж безпосередньому об'єкту, і на цій підставі визнаються однорідними, що і дозволяє об'єднувати їх в одному складі злочину. При цьому перелік таких видів (типів) злочинної поведінки (діянь) в одних випадках (у своїй більшості) є вичерпним, в інших же закон вказує лише їх приблизний перелік, який у такому разі повинен завершуватися узагальнюючою характеристикою (узагальнюючим терміном). Формулювання в законі так званих «відкритих» і «незавершених» переліків суспільно небезпечних діянь неприпустиме.

2. *Логічний аспект* поняття «точність норми кримінального права» вказує на його зв'язок із загальними законами і правилами формальної логіки і акцентує увагу на тому, що останні лежать в основі формулювання відповідних норм і закріплення в них суспільно небезпечних діянь, визнаних злочинами. Визначення у законі правових понять (дефініцій) мають бути ємними, повними і в той же час короткими, із вказівкою всіх обов'язкових ознак, що вичерпно характеризують відповідні суспільно небезпечні діяння. За загальним правилом, законодавець вдається до використання *понять точного значення*, які характеризуються формальною визначеністю, чіткістю, їх обсяг і зміст суворо фіксовані. Це дозволяє точно визначати обсяг відповідних їм явищ реальної дійсності, встановлювати ознаки, що утворюють зміст цих понять і певних складів злочинів, і відтак правильно застосовувати кримінальний закон.

При цьому використовуються *видові поняття*, які відображають певні *види явищ (діянь)*, у них закріплених, чітко фіксують основні і суттєві ознаки цих явищ і вказують на їх відмінність від явищ іншого порядку. Не можна визнати корисним застосування *родових понять* для визначення злочинності і кара-

ності суспільно небезпечних діянь, оскільки за обсягом узагальнення вони є надто широкими і не у всіх випадках забезпечують точність закону, чіткість закріплення в ньому кримінально-правових заборон і приписів.

Поряд з поняттями точного значення в кримінальному законі у низці випадків застосовуються *оціночні поняття*, обсяг яких за загальним правилом вельми широкий, а об'єкти, що в них відображаються, завжди потребують оцінки конкретних явищ за шкалою: «більше – менше», «гірше – краще». Форми прояву відображуваних у них об'єктів різноманітні, ознаки, що утворюють їх зміст, невичерпні і можуть бути доповнені новими, раніше не відомими ознаками. Зараз законодавець пішов шляхом розкриття в багатьох випадках змісту таких понять (кількісні ознаки) у примітках до статей КК України, що значною мірою наближає їх до формально визначених понять і виступає необхідною умовою правильного застосування кримінального закону і виключення можливої аналогії. Такий підхід безумовно заслуговує підтримки.

3. *Лінгвістичний аспект* означає, що терміни, за допомогою яких в диспозиціях статей КК описуються конкретні види злочинів, оптимально відображають їх дійсний зміст. Це означає, що слова або словесні комплекси (словосполучення), включені до відповідних статей КК, повинні характеризуватися однозначністю, семантичною жорсткістю, чітко співвідноситися з поняттями, які вони призначені позначати. Терміни, що вживаються в нормах кримінального закону, незалежно від того, чи вони є загальнопоширеними, спеціально-юридичними, технічними або іншими, мають бути позбавлені експресивності, при цьому виступати особливими знаковими одиницями, що чітко концентрують в узагальненому вигляді (і в той же час досить конкретно) гранично високий рівень знань про кримінально-правові явища, і однозначно їх відображати.

Мова кримінального закону має бути чіткою, доступною і зрозумілою не тільки юристам, але й широкому колу користувачів, містити необхідний обсяг інформації щодо діянь, що визнаються злочинними і караними [8, с. 29–33]. При визначенні в законі ознак злочину неприпустимо вживати слова штучних мов, іншомовного походження (при наявності аналогів у національній мові), нечіткі (розмиті) терміни, допускати синонімію, полісемію, дублетність, через що поняття, включені в текст права, втрачають точність і визначеність як якісну їх характеристику, а самі терміни стають залежними від контексту і можуть трактуватися неоднозначно.

4. *Прагматичний аспект* точності кримінально-правових норм полягає в тому, що при їх формулюванні в кримінальному законі мають суворо дотримуватися сучасні правила законодавчої техніки. Це означає, що у КК повинні бути у чіткій формі та у завершеному вигляді викладені відповідні інститути і норми Загальної і Особливої частин кримінального права, що знаходяться в органічній єдності та взаємозв'язку. Правові дефініції мають бути повними, ємними і в той же час короткими, лаконічними. У кримінальному законі при формулюванні правових норм мають широко використовуватися не тільки

традиційні прийоми і засоби законотворчості, але й в силу необхідності застосовуватися нетипові правові приписи: юридичні конструкції, юридичні фікції та презумпції, які багато в чому забезпечують правильне розуміння і точне застосування норм кримінального закону. Законодавча техніка повинна відповідати *принципу системності* викладення змісту закону: кримінально-правових норм, юридичних конструкцій і інститутів, відображати їх взаємозв'язок і взаємозалежність, уникати суперечностей і прогалин. Дотримання правил законодавчої техніки формулювання норм кримінального закону передбачає логічно обґрунтовану його структуру, внутрішню узгодженість елементів, що виступають її складовими. Останні повинні бути розташовані в логічній послідовності: загальні положення мають передувати конкретним (частковим); загальні норми – нормам спеціальним, останні відповідають першим і співвідносяться з ними як частка і ціле. Прагматичний аспект передбачає, крім того, оптимальне використання поряд з описовими також і *бланкетних диспозицій*, які в даний час складають більшість у КК. Норми кримінального права, передбачені в них, визначаються, безумовно, законом про кримінальну відповідальність. Але водночас окремі складові цих диспозицій (терміни, поняття, норми) передбачаються і в діючих нормативних актах, що належать до інших галузей права (адміністративного, цивільного, екологічного, земельного та ін., а в даному разі включаються в кримінальний закон як допоміжні і обслуговуючі його у кримінально-правовому регулюванні структурні одиниці). По відношенню до кримінального закону ці елементи бланкетних норм виконують субсидіарну (доповнюючу) і конкретизуючу функції і не замінюють норм останнього, а лише розвивають і уточнюють (конкретизують) їх.

Викладене дає підстави зробити висновок, що гносеологічний, логічний, лінгвістичний та прагматичний аспекти (рівні) точності норм кримінального права у своєму поєднанні утворюють певну сукупність показників (параметрів) як обов'язкових вимог до якості закону, урахування яких у процесі правотворчості має забезпечити оптимальне й достатньо точне формулювання цих норм у законі про кримінальну відповідальність і таким чином – високий рівень якості. Це є необхідною умовою визначення і закріплення у тексті закону про кримінальну відповідальність *точних складів злочинів з чітко і вичерпно визначеними їх ознаками*. Як бачимо, категорія «точність норм кримінального права» надає можливість реалізувати принцип правової визначеності у кримінальному праві, що, у свою чергу, забезпечує втілення на практиці принципів верховенства права і законності у кримінальному судочинстві як неодмінних ідей правової держави.

При конструюванні кримінально-правових норм зазначених вимог щодо точності кримінально-правових норм дотримуються не завжди. Диспозиції статей Особливої частини КК внаслідок різноманіття форм зовнішнього вираження одного і того ж злочину передбачають іноді не один, а декілька можливих видів (варіантів, типів) злочинної поведінки, тобто різних форм

одного і того ж діяння, які прямо не вказані в законі, а лише впливають з його змісту. У результаті цього характеристика злочину виявляється вираженою лише в загальній формі, на високому рівні абстрагування, а ознаки його позбавлені конкретності, достатньої чіткості та визначеності, наприклад, заподіяння майнової шкоди шляхом обману або зловживання довірою – ст. 192 КК, хуліганство – ст. 296 КК. У низці випадків злочин описується в законі шляхом вказівки лише орієнтовного переліку ознак відповідного діяння, наприклад, самовільна без потреби зупинка поїзда, зловживання опікунськими правами (статті 283, 167 КК). Така конструкція кримінально-правових норм не може бути визнана задовільною, оскільки містить у собі можливість вільної інтерпретації і невизначеності меж кримінальної відповідальності.

У кримінальних кодексах поряд з формально визначеними поняттями застосовуються доволі часто й оціночні поняття. Обсяг та зміст таких понять розкриваються і уточнюються лише по відношенню до конкретного факту, внаслідок оціночно-пізнавальної діяльності суб'єкта, який застосовує норму права. Причому в основі висновку про відповідність конкретного факту даному оціночному поняттю лежить не тільки урахування обставин (фактів) об'єктивного характеру, але певною мірою і внутрішнє переконання (розсуд) особи, яка застосовує закон [7, с. 134–143; 2, с. 63-64; 6, с. 68–74]. Тому включення оціночних понять у норми КК ускладнює їх розуміння і застосування, і отже, має бути обмежене.

Терміни, за допомогою яких описуються ознаки окремих злочинів, мають певні хиби і тому не завжди можуть тлумачитися однозначно. Так, в окремих статтях КК *одним і тим же терміном* нерідко позначаються *різні поняття*, наприклад «*істотна шкода*» – у ч. 2 ст. 11 КК і у ч. 2 ст. 182, ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 364, ч. 1 ст. 425 КК; «*тяжкі наслідки*» – у ст. 236 і в ч. 2 ст. 245, ст. 248, ч. 2 ст. 364 КК. Іноді *різні терміни*, включені в норми КК, *позначають фактично одне і те ж поняття* – «*шкода*» – у статтях 364, 364¹, 365, 365¹, 367 КК, у статтях 185, 186, 189, 190 КК і «*матеріальна шкода*» (збитки) – у статтях 222, 229 КК або «*майнова шкода*» в ст. 192, ч. 2 ст. 265, ч. 2 ст. 265-1 КК. Мають місце також випадки, коли *різні за змістом поняття позначаються термінами, назва яких має між собою значну схожість*: «*істотна шкода*» в статтях 364-364-1, 365, 365-2, 367 КК і «*значна шкода*» в статтях 361-363-1 КК. У всіх наведених недоліках, причиною яких є «*термінологічна недостатність*» (як об'єктивне явище), або, в окремих випадках, – певні вади законодавчої техніки, терміни втрачають важливу їх якість – чітку визначеність, суворе співвідношення із поняттями, які вони покликані позначати, і отже, стають залежними від контексту. Те ж явище ми спостерігаємо і тоді, коли в законі вживається кілька термінів, що позначають два або більше понять, які закріплюють ознаки одного і того ж злочину й співвідносяться між собою як «*рід*» і «*вид*». Наприклад, «*розповсюдження*» предметів порнографічного характеру, очевидно, включає також і їх «*збут*», через що вживання в диспозиції ст. 301 КК терміна «*збут*» поряд з терміном «*розповсюдження*» можна визнати зайвим.

Кримінальний кодекс містить і низку термінів, які вживаються в багатьох нормах і тому носять так би мовити «наскрізний» характер (наприклад, «насильство», «фізичне насильство», «загроза насильством», «обман», «зловживання довірою» та ін.). Вони закріплюють поняття, що мають у всіх випадках один і той же зміст безвідносно до того, в яку із кримінально-правових норм вони включені. При цьому смислове їх значення законом не розкривається і не визначається. Наслідок цього – неоднакова їх інтерпретація у правозастосовній практиці стосовно різних злочинів. Нарешті, при формулюванні кримінально-правових норм використовуються і розпливчасті терміни, наприклад, «забруднення моря», «забруднення атмосферного повітря», «втягнення у злочинну діяльність» тощо, позбавлені чіткості у визначенні обсягу явищ, які вони позначають.

Удосконалення техніки конструювання норм Особливої частини КК має здійснюватися по лінії пошуку більш чітких і повних формулювань ознак відповідних складів злочинів у напрямку оптимального співвідношення «конкретного» і «абстрактного». Конструювання кримінально-правових норм, що відрізняються надмірно високим рівнем абстрагування, і охоплюють за обсягом декілька форм (видів) одного й того ж злочину, передбачених в одній і тій же статті КК, навряд чи доцільне. Ступінь точності кримінально-правових норм може підвищуватися в процесі їх подальшої диференціації (шляхом «біфукації», дроблення, виділення загальних і спеціальних норм). Якщо ж така можливість відсутня, ця проблема може бути вирішена за рахунок більш детального і чіткого опису конкретного складу злочину з обов'язковою вказівкою у законі, його форм (видів), навіть за умови деякого перевищення обсягу і меж диспозицій, прийнятих у законотворчій практиці. Принагідно зауважимо, що тлумачення правових норм, понять і категорій кримінального законодавства в постановках Пленуму Верховного Суду України хоча й сприяє з'ясуванню змісту закону правозастосовувачем, але не вирішує саме по собі повністю проблеми точності норм закону про кримінальну відповідальність.

За загальним правилом у диспозиції статті КК доцільно в узагальненому вигляді описувати лише одиничний вид (варіант, тип) злочинної поведінки (діяння) особи. Важливе значення при цьому має вказівка в законі на такі спеціальні ознаки, як «спосіб», «місце», «обстановка», «мотив», «мета вчинення злочину» тощо. Вони уточнюють, конкретизують злочин, вказують на притамані йому специфічні риси, які відрізняють його від інших злочинів і від діянь, що не є злочинними. Виправдано також конструювання кримінально-правових норм шляхом опису декількох альтернативних форм даного злочину із зазначенням кожної з них або орієнтовного переліку ознак у поєднанні із узагальнюючим родовим терміном. Застосування орієнтовних (незавершених) переліків при описі ознак складу злочину істотно ускладнює правильне розуміння і застосування закону і тому не повинно практикуватися у законотворенні.

При формулюванні кримінально-правових норм доцільно уникати оціночних понять, а якщо це об'єктивно неможливо, надавати можливо повний перелік ознак, що утворюють зміст такого поняття (наприклад, ознаки поняття «умисне вбивство, вчинене з особливою жорстокістю», а також «способом, небезпечним для життя багатьох осіб» (п. 4, п. 5 ст. 115 КК) оптимально розкрито в п. 8 та 9 постанови Пленуму Верховного Суду України № 2 від 07.02.2003 р. «Про судову практику в справах про злочини проти життя та здоров'я особи»). Удосконалення юридичної термінології – важливий засіб забезпечення точності кримінального закону. У нормах Особливої частини КК має бути чітко і лаконічно сформульовано ознаки відповідних злочинів, забезпечено сувору відповідність термінів тим поняттям, які вони призначені відображати, виключено розпливчасті та неоднозначні терміни, реалізовано принцип єдності термінології. Слід виключити з норм КК видові терміни, якщо для характеристики одного й того ж злочину чи його ознак у законі вжито термін більш високого рівня узагальнення – родового порядку.

Правильному застосуванню кримінально-правових норм сприяло б також роз'яснення в законі (у Загальній частині КК, наприклад, в окремому розділі, або додатку до КК) термінів, що вживаються в багатьох статтях Особливої частини КК, мають однаковий зміст та значення і відображають одні й ті ж правові поняття.

Список літератури:

1. Анашкин Г. З. Эффективность правосудия и судебные ошибки / Г. З. Анашкин, И. Л. Петрухин // Советское государство и право. – 1968. – № 8. – С. 59–67.
2. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М., 1967.
3. Варламова Н. Принципы правовой определенности в практике Европейского Суда по правам человека / Н. Варламова // Конституционное право: Восточноевропейское обозрение. – 2002. – № 4. – С. 94–109.
4. Вопленко Н. Н. Причины ошибок в правоприменении. Опыт конкретно-социологического изучения / Н. Н. Вопленко // Советское государство и право. – 1982. – № 4. – С. 103–108.
5. Европейский Суд по правам человека. Избранные решения. – М., 2000. – Т. 1.
6. Ковалев М. И. Оптимальное соотношение формального и оценочного в уголовном законе / М. И. Ковалев // Советское государство и право. – 1973. – № 11. – С. 68–74.
7. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М., 1972.
8. Кузнецова Н. Ф. Эффективность уголовно-правовых норм и язык закона / Н. Ф. Кузнецова // Социалистическая законность. – 1973. – № 9. – С. 29–33.
9. Лазарев В. Ф. Проблема точности естественнонаучного знания / В. Ф. Лазарев // Вопросы философии. – 1968. – № 9.
10. Материалистическая диалектика как общая теория развития. Диалектика развития научного знания. – М., 1982.
11. Наумов А. В. Законы логики при квалификации преступлений / А. В. Наумов, А. С. Новиченко. – М., 1978.
12. Панов Н. И. Качество закона об уголовной ответственности и проблема точности правовых норм Н. И. Панов // Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю : матеріали наук. конф., 15 травня 2009 р. – Х. : Право. – 2009. – С. 37–41.

13. Пиголкин А. С. Законодательная техника и правотворчество / А. С. Пиголкин // Научные основы советского правотворчества. – М., 1981. – С. 290–303.
14. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) / С. П. Погребняк. – Х. : Право. – 240 с.
15. Сагатовский В. Н. Точность как гносеологическое понятие / В. Н. Сагатовский // Философские науки. – 1974. – № 1.
16. Теоретичні основи забезпечення якості кримінального законодавства та правозастосовчої діяльності у сфері боротьби із злочинністю в Україні : монографія / за заг. ред. В. І. Борисова, В. І. Зеленецького. – Х. : Право, 2011. – 344 с.
17. Хорольський Р. Застосування закону з нечітким змістом (досвід США та Європейських судів і можливість його застосування в Україні) / Р. Хорольський // Укр. правов. часопис. – 2004. – Вип. 6 (II). – С. 43–47.
18. Шевчук С. Судовий захист прав людини. Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції / С. Шевчук. – К. : Реферат, 2006 – 848 с.

Панов Н. И. Принцип правовой определенности в практике Европейского суда по правам человека и проблемы качества уголовного законодательства Украины.

В статье рассматриваются основные положения принципа правовой определенности в практике Европейского суда по правам человека, показывается его влияние на обеспечение качества национального уголовного законодательства и соблюдение принципов верховенства права и законности в судебной практике по уголовным делам. Отмечается, что категория «качество закона об уголовной ответственности», тесно связанная с принципом правовой определенности, включает широкий спектр проблем, важнейшей из которых является проблема точности уголовно-правовых норм. Раскрывается содержание данной многогранной категории с точки зрения различных ее аспектов: гносеологического, логического, лингвистического, прагматического и на этой основе рассматриваются существенные черты и свойства точности уголовно-правовых норм, выступающих необходимыми условиями обеспечения качества закона об уголовной ответственности. Одновременно выясняются отдельные недостатки действующего уголовного законодательства, вносятся предложения об их устранении.

Ключевые слова: принцип правовой определенности; качество закона об уголовной ответственности; точность уголовно-правовых норм; гносеологический аспект, логический аспект, лингвистический аспект, прагматический аспект точности уголовно-правовых норм, законодательная техника.

Panov M. I. The principle of legal certainty in the practice of the European Court of Human Rights and the quality problems of the criminal legislation of Ukraine.

The article provides an outline of the principle of «legal certainty» in the practice of the European Court of Human Rights, shows its influence on the quality assurance of national criminal law and the principle of «rule of law» and «law» in judicial practice in criminal cases. It is noted that the category of «quality of the law on criminal responsibility» is closely connected with the principle of «legal certainty», includes a wide range of issues, the most important of which is the problem of the accuracy of criminal law. The content of this multifaceted category in terms of its various aspects: epistemological, logical, linguistic, pragmatic and on this basis are considered essential features and properties of the accuracy of criminal law, a necessary condition for ensuring the quality of the law on criminal responsibility. At the same time found out some shortcomings of the current penal legislation, proposals are being made to eliminate them.

Key words: principle of legal certainty, the quality of the law on criminal responsibility, the accuracy of criminal law, the epistemological aspect, the logical aspect, the linguistic aspect, pragmatic aspect of precision of criminal law, the legislative machinery.

Надійшла до редколегії 17.02.2015 р.